

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д.07.18.578

Кол жазма укугунда
УДК 947:011

Тагаев Мыктыбек Исманалиевич

**КЫРГЫЗДАРДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫНЫН ЖАНА СПОРТУНУН
ӨНҮГҮҮСҮ (тарыхый аспект)**

07.00.02 – Ата Мекендин тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин «Психология-педагогикалык жана гуманитардык дисциплиналар» кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: тарых илимдеринин доктору, профессор
Абдырахманов Төлөбек Абылович

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор
Каратаев Олжобай Кубатбекович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Кожобеков Муратбек Чалакеевич

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин «Кыргызстандын жана Чыгыш чет өлкөлөрүнүн тарыхы» кафедрасы
Дареги: 720044, Бишкек ш.,
Ч.Айтматов проспектиси 27

Диссертациялык иш 2019-жылдын 18-январында саат 15.30 да И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин кандидаты (доктору) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.18.578. диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү 51а.

Диссертация менен И.Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү 51а. Авторефераттын жана диссертациянын толук тексти www.arabaev.kg сайтына жүктөлгөн.

Автореферат «_____» _____2018-жылы таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору

Карыева А. К.

ИЛИМИЙ ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз улуттук оюн-зооктор көчмөн чөйрөнүн негизинде калыптанган. Алар, эң биринчи кезекте, кыргыз коомунун өндүрүштүк турмушунун, ал эми мурунку мезгилде – аскердик турмушунун кызыкчылыктарына жооп берген. Оюн-зооктордун жана убакыт өткөрүүнүн негизги каражаттарынын бири болуу менен, алар өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун элдик системасынын маанилүү компонентин түзгөн. Спорттук оюн-зооктордун улуттук түрлөрү тарыхый өнүгүүнүн узак жолун басып өтүп, анын процессинде ритуалдын атрибуттарынын көбү, оюн-зоок каражаттарына, убакытты рационалдуу өткөрүүнүн каражаттарына трансформацияланган [5.81.90-б.].

Азыркы шартта, Кыргыз Республикасы суверендүү болуп, жана демократиялык традицияларды өнүктүрүүсүнө байланыштуу, кыргыз элдик кыймылдуу оюндарынын жана спорттун улуттук түрлөрүн кайра жаратуу жана жаңылоо жүрүүдө. Кыргыздардын оюндары, оюн-зооктору жана таймаштары калктын бүт катмарларынын акылы жана жүрөгүнө күчтүү таасир этип, коомдун идеологиялык концепцияларынын калыптануусуна салым кошкон. Дал ушул үчүн оюндар, оюндардын жана таймаштардын кыргыз элинин жашоосундагы орду жана ролу жөнүндө тарыхый булактарды иликтөө актуалдуу болуп, биздин изилдөөнүн предметине айланды.

Кыргызстандын суверендүүлүк мезгилинде, өзгөчө Кыргыз Республикасынын «Спорттун улуттук түрлөрү жөнүндө» мыйзамы жарыкка чыккан убактан баштап жана Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын, улуттук дене тарбия факультетинин ачылышынан кийин адистерди даярдоодо спорттун кыргыз улуттук түрлөрүн жана элдик кыймылдуу оюндарды терең изилдөө, систематизациялоо жана практикалык колдонуу зарылчылыгы келип чыкты. 2004-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан КР «Спорттун улуттук түрлөрү жөнүндө» мыйзамы кабыл алынды.

Теманын актуалдуулугу спорттун кээ бир улуттук түрлөрүн жана элдик оюндарды өнүктүрүүнүн тарыхын жана өзгөчөлүктөрүн, кыргыздардын салттуу оюндарынын жана таймаштарынын ролун, этникалык оюндардын өзгөчөлүктөрүн ж.б. чагылдырган изилдөөлөргө байланыштуу өсөт.

Изилдөөнүн объекти болуп кыргыз элинин маданий өнүгүүсүнүн тарыхы эсептелет. Изилдөөнүн предмети кыргыздардын дене тарбия жана спорттук оюндарынын пайда болуусу жана өнүгүүсүнүн көп кылымдык процесси, ошондой эле кыргыздардын коомдук турмушундагы улуттук оюндар жана жарышууларынын ролун жана ордун аныктоо.

Проблеманын изилденүү деңгээли. Бул маселе диссертациялык изилдөөнүн биринчи главасында каралат.

Диссертациялык иштин максаты болуп кыргыздардын дене тарбия жана спортунун өнүгүү тарыхынын негизги этаптарын изилдөө эсептелет.

Максатка ылайык диссертациялык изилдөөнүн алдында төмөнкү милдеттер коюлган:

- Кыргыз улуттук дене тарбияны изилдөөнүн методологиялык негиздерин аныктоо;
- Кыргыздардын дене тарбия маданиятынын археологиялык, этнографиялык, фольклордук булактарында чагылдырылышын карап чыгуу;
- Кыргыздардын салттык спорт таймаштарына арналган эпикалык материалдарын системалаштыруу жана жалпылоо;
- Энесай кыргыздарынын улуттук спорт таймаштарынын түрлөрүн карап чыгуу жана алардын эволюциясын байкоо;
- Кыргыздардын орто кылымдагы дене тарбиясын карап чыгуу;
- XIX-XX кк. экинчи жарымында кыргыздардын салттык оюндарын жана таймаштарын чагылдыруу жана аларды Кыргыз Республикасында кайра жаратуу;
- Кыргыздардын спорттук таймаштарынын жана дене тарбия маданиятынын негизги коомдук-социалдык функцияларын тактоо;
- Дене тарбия каражаттарынын көп түрдүүлүгүн изилдөө – кыймылдуу оюндар, дене тарбия көнүгүүлөрү жана салттуу таймаштар.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Эмгегибизде заманбап концептуаллдык-методологиялык мамилелерге негизденип, Кыргызстандын дене тарбия жана спорт көйгөйлөрүнүн кеңири спектрин комплекстүү изилдөөгө аракет жасалды.

Салыштырмалуу-сыпаттоо методу аркылуу илгерки убактан азыркы мезгилге чейинки спорттун кыргыз улуттук түрлөрүн жана спорттук оюндардын негизги өнүгүү этаптарын аныктоого аракет жасалды.

Кыргыздардын дене тарбия жана спортунун тарыхынын булактарын изилдөөдөн келип чыккан жана билим берүү жана тарбиялоо мүнөзүнүн негизги маанисине ээ методикалык көрсөтмөлөр берилди.

Тарыхый шарттарга жараша кыргыз элдик оюндар жана спорттук оюн-зооктордун спецификалык өзгөчөлүктөрү ачыкталып көрсөтүлдү.

Илимий жактан изилдөөгө архивдик, нарративдик, фактылык материалдардын маанилүү көлөмү чогултулуп, системалаштырылган жана илимий чөйрөгө чыгарылган, алар изилденип жаткан теманын илимий-изилдөөчүлүк аспектилерин үчүн зор мааниге ээ.

Диссертациянын теориялык-методологиялык негизин тарыхый, илимий объективдүүлүк, салыштырмалуу тарыхый анализ, салыштырмалуу тарыхый анализдин принциптери, ошондой эле чыгармачыл өнүгүү жана коомдук-философиялык ойдун багыттарын жана пикирлердин көп түрдүүлүгүн колдонуу түздү.

Изилдөөнүн маалымат булагы. Ишти жазуунун жүрүшүндө көптөгөн архивдик материалдар, тарыхый жана тарыхты жазуу булактарынан аныкталып, талданды, жалпыланды, изилдөөнүн объектиси жөнүндө маалыматты камтыган периодикалык басмалардын материалдары колдонулду.

Кыргыздардын жана Кыргызстандын дене тарбия жана спорт жөнүндө маалыматтардын илимий аргументтүүлүк деңгээли боюнча, ошондой эле мазмуну жана илимий маанилүүлүгү боюнча биз аларды шарттуу түрдө бир нече топторго бөлдүк:

1. Биринчи топко биз изилденип жаткан темага түздөн-түз тиешелүү архивдик материалдарды киргиздик. Алар төмөнкүлөр: Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий документтеринин борбордук мамлекеттик архиви, Фонд 5, оп.1, ед. хр. 1, 55 б.; Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архиви, Фонд 672, оп. 2., ед. хр. 40, 25 б.; Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архиви, Фонд 672, оп. 7., ед. хр. 56, 33-35 б.; Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архиви, Фонд 672, оп. 7, ед. хр. 56, 151 б.; Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архиви, Фонд 672, оп.7, ед.хр. 115, 12 б.. [1.1,2,3,4,5].

2. Булактардын экинчи тобу өзүнө Кыргызстандын революцияга чейинки материалдарын камтыйт. Мисалы, изилдөө фондунун чоң массивин түзгөн “Туркестандык жыйнактын” материалдары. “Туркестандык жыйнакка” кирген материалдар орто кылымдардын мезгилиндеги элдик оюндардын, оюн-зооктордун жана спорттун элементтеринин жаралышы жана калыптануусу жөнүндө кеңири маалымат берет. Мындай материалдарга С. Джантуриндин “Кыргыз жылкычылыгынын очеркттери” [2.6.], А. Каллердин “Жылкыларды ат чабышка даярдоонун кыргыз ыкмалары” [2.8.], П. Череповдун “Кыргыз жылкычылыгы” аттуу макалалары кирет [2.13.]. Аларда кыргыз жылкыларынын мүнөздөмөсү ачылып берилген. Бул авторлор негативдүү түрдө кыргыз жылкылары (М.И.) оор жумушка ылайыкташкан жумушчу гана жылкы катары сүрөттөшөт.

3. Булактардын үчүнчү тобуна советтик мезгилде басылып чыккан документтер жана материалдар кирген. Анын ичинде, спорттук таймаштарды өткөрүүдө зарыл болгон жана спорттук классификацияны тастыктаган эрежелер [2.9.]. Өзүнүн мазмуну боюнча булактардын ушул эле тобуна 2013-2016-жылдардагы ардактуу наамдарды ыйгаруу үчүн Кыргыз Республикасынын бирдиктүү спорттук классификациясы кошулат [2.7.].

4. Булактардын төртүнчү тобуна Кыргыз Республикасында “Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарын” өткөрүү менен байланышкан иш-чараларды даярдоо жөнүндө КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 3-сентябрындагы №374-р буйругу, ошондой эле Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарын даярдоо жана өткөрүү боюнча уюштуруу комитетин түзүү жөнүндө КР Өкмөтүнүн 2017-жылдын 18-сентябрындагы №407-р буйругу кирет [2.10,11.].

Бардык аталган булактарды жана тарыхый адабияттарды изилдөө аларда болгон белгилүү карама-каршылыктарды ачыктап жана Кыргызстандын дене тарбия жана спорт тарыхын жазганда бир жактуулукту жокко чыгарууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы илгерки мезгилден тартып ХХI кылымдын башына чейинки мезгилди камтыйт, бул мезгил кыргыз жана Кыргызстандын дене тарбия жана спортунун жаралуу жана өнүгүү мезгили катары мүнөздөлөт.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү кыргыз жана Кыргызстандын ошондой эле чектеш аймактардын илгерки мезгилден баштап биздин заманга чейин дене тарбия жана спортунун тарыхын изилдөө менен тыгыз байланышкан.

Диссертациянын негизги жоболорун «Ата-мекен тарыхын», “Этнография”, «Педагогика», “Тарыхый мекен таануу” адистиктери боюнча орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, Кыргызстандагы дене тарбия жана спорттун тарыхы жана өнүгүүсү боюнча методикалык колдонмолорду, ушул көйгөй боюнча жалпылоочу эмгектерди жана монографияларды жазууда колдонууга болот. Мындан сырткары, диссертациялык изилдөөнүн материалдарын Кыргыз Республикасында спорт жана дене тарбия кыймылынын тарыхы боюнча атайын курстар жана тандоо курстары боюнча окуу жана окуу-методикалык программаларды даярдап жазууда колдонууга болот.

Коргоого алынып чыккан диссертациянын негизги жоболору:

- кыргыз улуттук дене тарбия жана спортунда маанилүү орунду бул көйгөйдү тарыхый изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздерин туура тандоо ээлейт;
- улуттук дене тарбиясынын тарыхынын булактарын системалаштыруу жана Кыргыз Республикасынын дене тарбия жана спортунун тарыхынын мазмунун толуктоо ишке ашырылды;
- кыргыздын «Манас» үчилтиги жана кичи формадагы эпосторунда дене тарбиянын элементтери көбүнесе элдин жалпы маданиятынын бөлүгүн, анын энчисинин, чыгармачылыгынын жана коомдук турмушунун ажырагыс элементи түзөт. Оюнсуз, көнүгүүсүз жана таймашсыз бир дагы майрамдоо, жаштардын оюн-зоогу, өлгөндөргө аш өткөрүү болбойт;

- элдик дене тарбия көнүгүүлөрү, оюндар жана спорттун улуттук түрлөрү, ар түрдүү спорттук таймаштар, майрамдар, фестивалдар, салт-санаалар, үрп-адаттар кыргыздардын салттык дене тарбиясынын компоненттери болгон;
- Энесай кыргыздарынын экономикалык, аскерий-саясий, чарбачылык жана тиричилик турмушунда элдик оюндар, дене тарбия жана этноспорт негизги орунга ээ болгон;
- орто кылымдарда кыргыздардын спорттук оюн-зооктору жана таймаштары баатырдык мезгилдин коомдук мамилелери, улуттук салттары жана идеологиялык эрежелеринин калыптанышына күчтүү таасир эткен;
- улуттук денен тарбия жана этноспорт көчмөн кыргыздардын экономикалык, аскерий-саясий, чарбалык жана тиричилик турмушунда маанилүү орунду ээлеген;
- спорт чөйрөсүндөгү советтик мамлекеттин мамлекеттик саясаты ошол мезгилде кыргыз улуттук спортунун өз алдынча өнүгүшүнө, эл аралык таймаштарга эркин катышууга, бул багытта өз саясатын жүргүзүүгө мүмкүндүк берген эмес;
- практикалык жактан бул эмгектер жаштарды адеп-ахлактык-рухий, интеллектуалдык жана дене тарбиясын тарбиялоо максатында унутта калган, бирок элдин тарыхый эсинде сакталып жүргөн кээ бир салт-санааларын азыркы шартта колдонуу мүмкүнчүлүгүнө баа берет;
- кыргыздардын дене тарбия жана спорт тарыхынын булактарында чагылдырылган бир катар оюн жана таймаштар, методикалык көрсөтмөлөр айкындалды, заманбап дене тарбиянын каражаттарынын арсеналына киргизилди.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы. Диссертациялык изилдөө автордун байыркы мезгилдеги жана орто кылымдардагы кыргыздардын элдик оюн-зоок, дене тарбия жана спорттун калыптануу жана өнүгүшүнүн көйгөйлөрү боюнча узак илимий-практикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжасы болуп эсептелет. Иш көптөгөн сандагы изилденип жаткан көйгөй боюнча архивдик материалдарды жана илимий адабияттарды талдоонун негизинде аткарылган, алар автор тарабынан чогултулуп жана системалаштырылган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги натыйжалары республикалык жана эл аралык илимий-методикалык журналдарда жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда окулган дене тарбия жана спорттун көйгөйлөрү боюнча докладдардын тезистеринде апробацияланды (Бишкек ш., Чолпон–Ата ш., Кахраманмараш ш. (Турция), Волгоград жана Москва ш. (Россия).

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациянын көлөмү 152 беттен турат, анын ичинде киришүү, эки глава, алты параграф, жалпы жыйынтык жана 140 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмеси.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи глава «Изилдөөнүн теориялык-методологиялык жана тарыхнаамалык негиздери» деп аталып, 3 параграфтан турат. Биринчи главанын биринчи параграфында кыргыздардын дене тарбия жана спортунун тарыхынын теориялык-методологиялык маселелери изилденет.

Илимий-изилдөө иштеринин теориялык-методологиялык көйгөйлөрү жок эмес. Себеби алар ар дайым жаңыланып жана өркүндөтүлүп турат. Буга жараша алар окумуштуулардын изилдөө эмгектеринде жаңы эрежелерди жана башка шарттарды талап кылып турушат. Көбүнесе алар изилдөөлөрдүн булактарынын базасынын системалуу өзгөрүп турушу, көйгөйлөрдү изилдөөнүн жаңы кызыкчылыктарынын пайда болушу, изилдөөнүн оригиналдуу теориялык-методологиялык концепциясы сунушталышы, ошондой эле изилдөөнүн предметине көз караштарда өзгөрүү тартып турган илимий парадигмалардын ар дайым алмашуусу менен шартталган.

Бул диссертациялык изилдөө үчүн бир катар маанилүү теориялык-методологиялык концепцияларына туура басым жасалышы, аны адекваттуу аныктоо жана оптималдуу колдонуу чоң мааниге ээ болгон. Ошентип, ар кайсы маалыматтарга таянып, ондон көп теориялык негиздеме, аныктамалар, жана спорт түшүнүктөрү даярдалды, бирок алардын бирөө дагы анын маңызын бирдиктүү бир мааниде аныктап бере алган жок. Байшкача айтканда, илимде спорттун татаал коомдук кубулуш катары так аныктамасы жок.

Бул теманы изилдөөдө негизги теориялык-методологиялык маселе болуп спорттун жана дене тарбиянын катышын аныктоодогу көйгөйлөр эсептелет. Спорт жалпыланган түшүнүк катары, дене тарбиянын бир компоненти катары дене тарбиянын түзүмдүк бөлүгү болуп эсептелет. Л. П. Матвееванын пикири боюнча (1997-ж.) спорт – бул белгилүү түрдөгү максималдуу натыйжаларга жетишүүгө багытталган дене тарбия чөйрөсүндөгү адам ишмердүүлүгүнүн бир түрү.

Бул диссертациялык изилдөөнүн предмети этносport, салттуу оюндар, элдик оюндар сыяктуу теориялык-методологиялык концепттер менен байланышкан. Мындан сырткары, алар изилдөөдө теориялык-методологиялык негиз катары энесай кыргыздарынын жана орто кылымдагы кыргыздардын ар түрдүү оюндарын интерпретациялоо болуп калды.

Акыркы жылдары илимий-изилдөө лексиконунда «спорт маданияты» деген түшүнүк активдүү колдонулуп жатат. Бул контекстте «маданият» түшүнүгү бир жагынан, процесс катары, экинчи жагынан, маанилүү жана негизги баалуулуктар катары бааланган социалдык кубулуштарды жаратуу жана сактоо боюнча социалдык субъекттин ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары мүнөздөлөт. Кандай гана болбосун, маданият жалпысынан адам ишмердүүлүгүнүн продуктусу катары аныкталып, анын натыйжасы

коомдук-тарыхый ишмердүүлүктүн процессинде жаралган жана жаратылып жаткан материалдык жана руханий баалуулуктардын жыйындысы түрүндө каралат.

Азыркы шартта Чыгыш менен Батыштын маданияттарынын бири-бири менен өз-ара аракеттенүүсүн изилдөөлө жаны теориялык-методологиялык мамилелер калыптанууда, жана алар глобализация контекстинде анын позитивдүү жана негативдүү таасирлери менен каралат. Бул контекстте, америкалык социолог жана философ Э. Тоффлердин «үчүнчү толкундун цивилизациялары» теориясы көңүлдү бурат, анда глобализацияга кросс-маданий өз-ара аракеттер таандык жана ар бир маданиятка башка маданияттын бардык жетишкендиктери жеткиликтүү болот деп белгиленет, бирок конкреттүү коомчулукка керек эмес баалуулуктарды кыйнап киргизүүгө болбойт.

Жыйынтыгында айтып кете турган нерсе, бул дене тарбия жана спорттун тарыхын изилдөөнүн заманбап теориялык-методологиялык концепциясын мүнөздөө плюралисттик, кээде карама-каршы мамилелер менен белгиленет. Ошондуктан, бул шартта изилдөө иши негизденген теориялык-методологиялык мамилелерди жана принциптерди так аңдоо зарыл, жана диссертациялык изилдөөдө аларды таразалап колдонуу керек.

«Изилдөөнүн тарыхнаамалык негиздери» деп аталган экинчи параграфта биринчи орус тилдүү эмгектер жана совет мезгилине чейинки жазылган жана дене тарбияны өнүктүрүү маселелерин белгилүү деңгээлде чагылдырган чет элдик окумуштуулардын эмгектери толук ачылып берилген эмес. Алар тарабынан кыргыздардын орто кылымдардын мезгилинде жана XIX кылымдын аягына чейинки мезгилде салттуу оюндарынын жана таймаштарынын тарыхынын көйгөйлөрүн кыскача сүрөттөгөн.

Колониялык мезгилде жазылган дене тарбияны өнүктүрүү маселелерин белгилүү бир деңгээлде чагылдырган биринчи орус тилдүү эмгектер, аз бысылып чыккан. Алардын авторлору саякатчылар жана Туркестан аймагын, анын ичинде Кыргызстанды колонизациялоо боюнча өкмөттүк иш-чараларды иштеп чыгуу менен байланышкан россиялык падышачылыктын бюрократиясынын өкүлдөрү болгон. Аларга Г. Загряжскийдин [6.108.], И. М. Букиндин [6.105.], Н. В. Дмитриевскийдин [6.106.] ж.б. эмгектери таандык. Бул окумуштуулар дене тарбия трамагынын адистерин болгон эмес, бирок ошону менен катар өзүнүн изилдөөлөрү менен кошо кыргыздардын ошол мезгилдеги оюн жана таймаштары жөнүндө кызыктуу маалыматтарды чагылдырып, калтырып кетишкен, алар аны өз көзү менен көрүшкөн. Ошентип, мисалы, Г. Загряжский 1932-жылы Шабдан Жантаевдин ашында баатыр найзакерлерге арналган макалада төмөнкүлөрдү жазган: “бул оюнда уруулардын чаңы сапырылып, алардан аскерлер чыгып

жана мында бардык элдин жалпы таштандыга айлантканга кичине да себеп жетиштүү...”

Белгилүү америкалык географ Элсуорт Хантингтон (1876-1947), Каратегин, Алай жана Ош регионунун кыргыздарынын жашоосун, тиричилигин жана спорттук оюндарын изилдеп, мындай деп жазат: «оюндар, кыргыздардын эмгегиндей эле, ошол эле физиографиялык шарттар менен шартталган, алар көчмөн жашоо ыңгайын пайда кылат. Жылкылар жана ат минүү элдин башкы идеясын түзөт, ал эми эң эсте калган оюн – «багай» (байге – М. Т.) [5.103. 123-б.].

Ошентип, биринчи орус тилдүү эмгектер жана совет мезгилине чейинки жазылган жана дене тарбияны өнүктүрүү маселелерин белгилүү деңгээлде чагылдырган чет элдик окумуштуулардын эмгектери толук ачылып берилген эмес. Алар тарабынан кыргыздардын орто кылымдардын мезгилинде жана XIX кылымдын аягына чейинки мезгилде салттуу оюндарынын жана таймаштарынын тарыхынын көйгөйлөрүн кыскача сүрөттөгөн.

Советтик мезгилде тарыхый-мекен таануучулук профилдеги мекемелердин болгон инфраструктурасы бекиген марксисттик-лениндик тарыхнаама тарабынан жокко чыгарылган эмес, тескерисинче өнүктүрүлүп улантылган. XX кылымдын 20-30-жылдары мурунку СССРдин элдеринин жашоосундагы өзгөрүш этабы болуп калган: бир жактан салттуу маданият сакталып калган, ал эми экинчи жактан совет бийлиги тургузулгандан кийин анда өзгөрүүлөр башталган – анын көп элементтеринин трансформациясы, көптөгөн сапаттарынын күчкө салып пайда болуусу. Ошондуктан салт-санаалардын, үрп-адаттарынын жана ошол мезгилдин советтик коомунун аң-сезимдик катмарларынын тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрү өтө маанилүү.

Кыргыз улуттук спортунун жана оюндарынын көйгөйлөрү боюнча биринчи эмгек болуп Ф. А. Фиельструптун «Кара-кыргыздар арасындагы изилдөөлөр» аттуу 1925-жылы басылып чыккан макала эсептелет. Бул макалада Ф. А. Фиельструп Семиречьедеги (Кыргыз автономиялуу областынын Пишпек округу) кара-кыргыздарды изилдөөгө арналган илимий экспедициянын материалдарын системалаштырган жана жалпылаган. Автор, кыргыздардын коомдук-саясий жана маданий жашоосун изилдеп, бир убакта кыргыз жаштарынын коомдук оюн-зооктору жөнүндө толук маалымат берет.

1928-жылы Фрунзеде ВЛКСМдын Киробкомдун басмасы тарабынан А. П. Рождественскийдин жалпы редакциясы астында «Кыргыз улуттук спорт жана оюндар» аттуу илимий брошюра басылып чыккан. Бул эмгекте абдан толук кыргыздардын орто кылымдар мезгилинен тартып, XX кылымдын башталышына чейинки спорттун түрлөрү талдоого алынды.

Тарыхнаамалык талдоо көрсөткөндөй, 60-70-жж. республикада Кыргыз Республикасында дене тарбия жана спорттун өнүгүүсү жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды чагылдырган илимий жыйнактарда, маалымдамаларда ж.б.

басылмаларда басылып жарык көргөн. Ушул жылдары тарыхый илим Кыргызстанда советтик тарыхнааманын түзүмдүк бөлүгү катары, өзүндө бул феномендин оң жана терс жактарын айкалыштырып өнүккөн.

Кыргызстан дене тарбиясынын өнүгүүсүнүн негизги этаптарын калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүнүн теориялык жана практикалык мааниси эч кандай шек туудурбаса да, бул маселе боюнча 70-жылдары олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Болгон илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, аларда дене тарбиянын өнүгүүсү мурунку СССР жана Кыргызстанда эл чарбасындагы өзгөрүүлөр жана маданий революциялар менен байланышкан эмес.

80-жылдары кыргыздардын элдик оюндарын жана спорттун улуттук түрлөрүн иликтөө олуттуу жаныланууга жана жаны басылмаларда жана изилдөөлөрдө илимий чагылдырууга дуушар болду. Ошентип, мисалы, 1981-жылы «Кыргызстан» басмасында Д. Омурзаковдун жана М. К. Саралаевдин «Кыргыз спортунун улуттук түрлөрү жана элдик оюндар» аттуу китеби басылып чыкты (Фрунзе; 1981).

Элдик оюн-зоок маселелери жана алардын мазмунун ачып берүү так жана толугу менен Г. Н. Симаковдун «Кыргыз элдик оюн-зооктордун XIX к. аягында - XX к. башындагы коомдук функциялары. Тарыхый-этнографиялык очерктер» аттуу монографиясында сүрөттөлөт (Л: 1984).

90-жылдары Кыргызстанда дене тарбия жана спорттун өнүгүү тарыхынын ар тарабын чагылдырган бир катар китептер басылып чыккан. Аларга төмөнкү эмгектер кирет: Х. Ф. Анаркулова [5.36.], А. Тыныбекова [5.88.], М. К. Саралаева, М. Букуева, С. М. Мамбеткалиева [5.77.], Б. Солтоноева [5.83.], Орозобакова Т., Чылымова А. [5.75.].

У. С. Дооранов [3.15.], А. Д. Казакбаев [3.16.], С. С. Азизбаевдин [3.14.] диссертациялык иштеринде улуттук дене тарбия маселелерин изилдөөнүн, тарыхый негиздин ар түрдүү көйгөйлөрү каралып, Чыгыштын ойчулдарынын эмгектеринде дене тарбия маселелери, кыргыздардын кайра түзүлгөн оюндары жана таймаштары байыркы мезгилден баштап биздин заманга чейинки мезгилде чагылдырылган.

«Кыргыздардын эпикалык мурасы дене тарбия жана спорттун тарыхынын булагы катары» деп аталган **үчүнчү параграфта** эпикалык чыгармалар, дастандар (кичи эпостор), санжыра жана башка кыргыз элинин элдик оозеки чыгармалары изилденди, алардын көбү азыркы мезгилде жазма булактар түрүндө жарык көргөн. Байыркы мезгилдин кыргыздарынын дене тарбия тарыхынын ар түрдүү булактарынын ичинде маанилүү орунду эпикалык чыгармалар ээлейт. Кыргыз элинин зор масштабдагы эпосу болуп “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтиги эсептелет.

«Манас» эпосунда аскерий демократиянын дооруна – уруулук түзүлүштүн жогорку деңгээлине тиешелүү кыргыздардын жашоосундагы

окуялар сүрөттөлгөн. Биздин оюбузча, көптөгөн эпизоддор алгачкы феодалдык мамилелерди чагылдырат. Эң маанилүү эпизоддор болуп аскерий кагылышуулардын сүрөттөмөсү эсептелет. Бул жерде кыргыз аскерлеринин аскерий-дене тарбиялык бүткүл системасы тарабынан иштелип чыгып калыптанган согуштук сапаттарын белгилөөгө болот.

Малдардын чоң короолорун кайтаруу зарылдыгы, алар үчүн жайыттарды талашуу, жана ошондой эле, отурукташкан элдин жер иштетүүдөн алган продуктыларын, ал эми көчмөндөрдөн малын тартып алуу максатында талап-тоноочулук аскерий басып алуу жолу менен оңой байуу мүмкүнчүлүгү – мунун баары көчмөн уруулардын отурукташкан элдин ортосунда ар дайым болуп турган аскердик кагылышууну пайда кылып же кошуна урууларды толугу менен аскерий даярдыкта болууга мажбурлашкан. Белгилүү болгондой, бирок бул токойлордо ушул шартта эр жүрөк, жана ишкердүү солдаттар. аскерий талкаланып, салгылашуу учурунда.

Биздин көңүлүбүздү «Көкөтөйдүн ашы» өзүнө бурду – бул «Манас» эпосунун манасчылар тарабынан көп аткарылуучу бир белгилүү эпизоддордун аткарылышы.

Манасчынын оозу менен айтылган окуялар логикалык ирээттүүлүктө болгон. Биринчи кезекте алтын жамбага жаа атышат. Өзүн көзгө атар мергенмин деп эсептегендин баары, өз бактысын текшерип көрүшөт. Бардык уруунун жигиттери эртеден чак түшкө чейин атышып, жебелери түгөнгүчө атышты, бирок алтын дагы эле илинип турду жана күндүн нуруна ого бетер жаркырап жатты. Андан соң ишке Манас баштаган 40 баатыр киришишти. Биринчи Чубак атты – жиптин бирөөсүнө тийди. Кийинки жипке Сыргак тийди, ал эми кийинкиси – Ажыбай. Кырк баатырдын кырк жип жебелерден үзүлгөндө дагы алтын чокусунда илинип турду. Кезек Манастын өзүнө жетти.

Кыргыздардын көптөгөн маселелери аскер-спорттук жана элдик оюндар, ошондой эле кыргыздардын салттуу таймашуусу кичи эпостордо жана дастандарда чагылдырылган. Биз белгилеп кетчү факт, кыргыздарда байыркы жана орто кылымдар мезгилинде «белгилүү улуттук жазуу» болгон эмес. [5.71. 3-б.]. Бул тезис ошондой эле У.С. Доорановдун кандидаттык диссертациясында да тастыкталган, ал жерде ал жазат: «Көчмөн жашоосун жүргүзгөн, өзүнүн жазуусу болбогон кыргыздардын дене тарбия тарыхы үчүн – бул жалгыз толук кандуу булак болгон. Кээ бир кемчиликтерге карабастан (гиперболаны колдонуу, ар кандай диний көрүнүштөр ж.б.) эпикалык чыгармалар кыргыз элинин коомдук турмушунун бардык тараптарын так чагылдырат, анын ичинде дене тарбия, оюн жана таймашуулардын маселелери, алар спорттук мүнөзгө ээ». [3.15.42-б.].

Жогоруда айтылгандардан келип чыгат: ат спортунун улуттук түрлөрү жана оюндар «эр сайыш», «джамбы атыш», булар балачагында белгилүү деңгээлде аскерий-прикладык мааниге ээ болуп, эр жүрөк жана

шамдагай тайманбаган жигит-кавалеристтерди иш жүзүндө даярдоо зарыл. Салыштырмалуу Кыргызстанда тынчтык орногон, тоо жана өрөөндөрдө акырындап элдик оюндар өсө баштады.

Диссертациянын экинчи главасы “Кыргыздарда дене тарбия жана спорттун калыптануу жана өнүгүүсүнө” арналган.

II главанын биринчи параграфында “Энесай кыргыздарынын дене тарбиясы” каралган, Энесай кыргыздарынын аскер иши окумуштуулардын көңүлүн XVIII кылымдан баштап эле өзүнө бурган, андан соң, алардын мамлекеттүүлүгү Минусин ойдуңунда аяктаган. Изилдөөчүлөрдүн көз алдында орто кылымдардагы курал-жарактардын айрым буюмдары жолугуп, кыргыздардын согушчандар экендиги, алардын түрк, уйгур жана монголдор менен аскерий кагылышуу жөнүндө жазма булактарда маалыматтар табылган.

Ири окумуштуу «молдонун киймин кийген эркин ойчул», Н. Я. Бичурин «Орто Азияда байыркы заманда жашаган элдер жөнүндө маалымат чогулткан» эмгегинде (Т. 1. -М., Л., 1950) Москвада 1950-жылы басылып чыккан, 1. Хакяньсы. Хагас. [Кыргызы] – Хагас – булл Гяньгуньдагы байыркы мамлекет. Ал Хамиден батышты карай, Харашарадан кийин түндүккө, Ак тоолордун жанында... [5.42.350-б]. ...«жашоочулар бойлуу, чачтары кызгылт, бетине кызыл жүгүргөн жана чачтары кара. Бул жакшылыктын белгиси Ли Линдин урпактары.

Аттары чоң жана бойлуу. Эң мыктысы болуп жакшы мушкерлер эсептелген. Төө жана уйлары бар; бирок уй менен кой эң көп» [5.42. 351 с.]. Н. Я. Бичуриндин ишин улантуучу профессор Н. В. Кюнер өзүнүн эмгегинде «Кытай кабарлары Түштүк Сибирь элдери менен, Борбордук Азия жана Ыраакы Чыгыш» деп тактаган.

Чоң чогулуштарда оюндар да болот: төө жарышы, арстан, аттын көнүгүүлөрү ж.б. Алардын жалкылары өтө күчтүү жана чоң; согушка жарамдуу болгондору, аларды башкы жылкылар деп аташат. Алардын малы ар түрдүү: төөлөр, букалар, кочкорлор, өзгөчө букалар көп. Бай үй-бүлөдө эки-үч миң баш малы бар [5.67.58-59-б.].

90-жылдары В. Я. Бутанаевдин илимий брошюрасы басылып чыкты, А. А. Верник «Хакасия элдеринин балдар оюндары жана спорттук таймаштары» (Абакан, 1995). Мында авторлор хакас оюндарын жана спорттук таймаштарын 3 топко бөлүшкөн: балдар оюндары, жаштар оюндары жана спорттук оюндар. Жыныстык-жашкурактык топторго бөлүштүрүп, алар 50 дөн ашуун спорттук улуттук ж.б.оюндар [5.43.4-27-б.]. Мында А. А. Верник Хакас-Минусдик орус жашоочуларын толугу менен сүрөттөшөт. Биз үчүн баалуу материал болуп бул китептин материалы эсептелет, авторлор «хакастар менен тяньшань кыргыздарынын тарыхый түбү бир экени жөнүндө» кызыктуу этнографиялык материалдар табылды.

Мындай оюндар: ходырінек, оранмай, пала туузах, хан плазах ж.б. кыргыздардын оюн-зооктору менен бирдей параллельдерди табышты. Мүмкүн алар Кыргыз каганатынын мезгилинде түзүлгөн жана Энесайдан Тяньшаньга урпактарынын бир бөлүгү менен алынып кеткен» [5.43. 4-б.]

Кыргыз каганаты сыяктуу күчтүү мамлекетти VIII-IX кылымда дене тарбиянын өнүккөн системасы жок түзүүгө мүмкүн эмес эле. Орто кылымдагы көчмөндөрдө балбандарды тандоонун негизги үчилтиги түзүлүп калган: ат үстүндөгү таймаштар, жаа атуу жана күрөш. Тарых боюнча салттуу таймаштардын түрлөрүнүн булактарынын бири катары хакас фольклорун атоо зарыл, ал негизги бөлүмүндө скиф мезгилине жана эрте орто кылымдарга чыгат. Бай элдик оозеки чыгармачылыгында – баатырдык эпостордо, тарыхый болумуштарда, жомоктордо баатырлардын эрдиктери даңазаланган, мында көптөгөн салгылашуулардын күрөштүн ыкмаларын колдонуу менен мисалдары келтирилет. Эреже катары, баатырлар дене бой физикалык жана рухий сулуулуктарга ээ болгон.

Хакас эли өзүнүн өнүгүүсүнүн тарыхый жолунда улуттук маданияттын кайталангыс сапаттарды түзүштү, алардын арасында майрам күндөрү жана эс алуу мезгилде өткөрүлгөн оригиналдуу оюндар, спорттук таймаштар жана оюн-зооктор жаркын белгиленет. Хакас баласынын балалыгы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн мезгилинен баштап иштелип чыккан улуттук каада-салттардын таасири астында өтүп. Белгилеп кетүүчү нерсе, азыркы убакка чейин элдик маданиятынын белгиленген түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрү начар изилденген.

Ошентип, хакас оюндары Борбордук Азия жана Түштүк Сибирдин башка түрк-монгол элдеринин ушундай эле маданияттын түрлөрү менен жалпы тамырга ээ. Өзгөчө белгилеп кетчү нерсе, хакастар менен тяньшань кыргыздарынын тарыхый түбү бир экени жөнүндө кызыктуу этнографиялык материалдардын бардыгы эсептелет. Мындай оюндар: ходырінек, оранмай, пала туузах, хан плазах ж.б. кыргыздардын оюн-зооктору менен бирдей параллельдерди табышты. Мүмкүн алар Кыргыз каганатынын мезгилинде түзүлгөн жана Энесайдан Тяньшаньга урпактарынын бир бөлүгү менен алынып кеткен.

II главанын «Орто кылымдагы кыргыздардын дене тарбиясы» аттуу экинчи параграфында илимий адабияттарды жана феодализм доорунун ар кандай оозеки жана жазуу булактарын талдоо көрсөткөндөй, борбордук региондордун элдеринин ортосунда байыркы убакта дене тарбия тармагында тыгыз байланыш болгон: узбектер, казактар, тажиктер жана туркмендер арасында. Прикладдык жана оюн-зоок мүнөзүнө ээ болгон дене тарбия алгач стихиялуу процесс болгон. Тарыхый шарттардын өзгөрүүсү менен, жашоо ыңгайынын жана коомдук мамилелердин стабилдешүүсүнүн натыйжасында ал системалуу, процесске айланат, өзүнүн ойлонулган мазмуну, өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо жана калыптандыруунун, окутуунун формасы жана методдору менен. Эмгек процесси, тиричилик жана аскер жүрүштөрүнүн негизинде

топтолгон дене тарбиянын каражаттарынын бай арсеналы адамга керектүү болгон бардык дене бой физикалык жана моралдык-адеп-ахлактык сапаттарды калыптандырып, өнүктүргөн, организм өстүргөн, согуш искусствосунун көндүмдөрүн калыптандырган. Бул каражаттардын арсеналын сүрөттөө биздин заманга байыркы түрк элдеринин эстеликтери аркылуу жеткен; алардын практикалык тажрыйбасы муундан муунга өтүп, жаңы мазмунга байыган.

Орто кылымдарда Борбордук Азиянын аймагында дене тарбиянын жайылган түрлөрү болуп спорттун ат үстүндөгү түрлөрү эсептелген (жаа атуу, кылычтар менен салгылашуусыяктуу ж.б. көптөгөн физикалык көнүгүүлөр ат үстүндө аткарылган). Мындан сырткары, күрөш, оордук көтөрүү, жаа атуу, найза сайуу, узундукка чуркоо сыяктуу түрлөрү жайылган. Бардык бул көнүгүүлөр зор физикалык күчтү атайын даярдыкты талап кылган, буларга аскерлерди согуштук жүрүштөрдө үйрөтүшкөн. Ошентип, эл арасында оюндардын жана физикалык көнүгүүлөрдүн таралышы орто кылымдарга таандык, ал убакта дайыма согуштар жүрүп турган.

Орто кылымдардын дене тарбиясынын, атап айтканда, дене тарбиянын каражаттарынын айырмалуу өзгөчөлүктөрү: жаадан мелдешип атуу; ат үстүндөгү таймаштар, анын ичинде «чоуган» (конное поло), кыймылдуу оюндар: «мүйүз-мүйүз», «ак-чөлмөк», селкинчек тебүү – «алтын бакан селкинчек»; жаа мене жебени, бүркүттү, тайган иттерди колдонуу менен ар кандай жаныбарларга ууга чыгуу. Жогоруда аты аталган оюндарды сүрөттөөдө биз кызыктуу моменттерди жолуктурабыз. Мисалы, Ибн Сина күчтүү физикалык көнүгүүлөрдүн катарына күрөштү кошкон жана ал күрөш процессин төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Күрөш дагы ар түрдүү болуп бөлүнөт. Күрөштүн бир түрү: эки эркектин ар бири экинчисинин курун колу менен кармап, өзүнө тартат, мында ар бири өзүнүн каршылашынан бошонууга умтулат, ал эми экинчиси аны коё бербейт. Башка түрү: эки эркектин бири эки колу менен экинчисин кучактайт, оң колу менен оң колун кучактап, сол колун сол колуна коёт. Андан соң ал өзүнө тартып, кайрыйт, мында бир ылдый болуп ийилип, кайра көтөрүлүп күрөшүшөт. Күрөшкө ошондой эле төшү менен жаап, экинчисин ылдый тартуу да бар, же төмөнкү ыкмалар: бири-бирин буту менен кармоо, чалуу, экинчисинин бутун буту менен жылдыруу ж.б.». [5.28.315-б].

Ошентип, байыркы заманда пайда болуп, кыргыздардын дене тарбиясы жаштарды тарбиялоодо, убакыт өткөрүүдө чоң мааниге ээ болгон жана элдик маданияттын бир бөлүгү болгон. Кыргыздардын физикалык көнүгүүлөрүнүн, оюндарынын жана таймаштарынын көптөгөн түрлөрү феодализм доорунда (XII-XV кк.) калыптанган.

II главанын «XIX-XX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын салттуу оюндарынын жана таймаштарынын өнүгүшү жана алардын Кыргыз Республикасында кайра жаралышы» аттуу

үчүнчү параграфында кыргыз элдик оюндары жана таймаштары изилденди.

Орус жана батыш европалык окумуштуулар белгилүү тактык менен оюн жана таймаштардын эрежелерин чагылдырып, төмөнкүлөр жөнүндө күбөлөндүрүшөт, кайсы убакта булл оюндар өткөрүлгөн, ким аларды өткөргөн жана катышкан, жеңүүчүлөр кантип аныкталган жана кантип сыйланган, кыргыз көчмөн элдин турмушунда алар кандай мааниге ээ болгон.

Аңчылыктын түрү жөнүндө ал мындай деп жазат: «Аң уулоого бүркүт ителгилерди кармоодо, багууда жана үйрөтүүдө курал-жарактардын толук ассортименти бизге бул аң уулоонун түрү кыргыздарда абдан таралгандыгы тууралуу маалымдайт» [5.90.53-б.].

Туркестан генерал-губернаторствосунун Сыр-Дарья областынын аскер губернатору Н.И. Гродеков, кыргыздардын социалдык-экономикалык жана маданий турмушуна байкоо жүргүзүп, “көк бөрү” кыргыз улуттук оюну жөнүндө өзүнүн жазууларын калтырган. Жогоруда айтылган маалыматтардын баары бизди кыргыздардын массалык оюн-зоокторунун, таймаш көнүгүүлөрүнүн мүнөзү дайыма зарыл болгон коргонуу жана чабуулга өтүү даярдыгын талап кылган аскер жүрүштөрүнө ыңгайлашкан жашоо турмуштун тарыхый шарттары менен байланышкан деген ойго алып барат. Оюндардын олуттуу саны чарбачылыктын салттуу түрлөрү – малчылык, өзгөчө жылкычылык менен тыгыз байланышта. Байыркы аскерий таймаштардын бир түрү «эр сайыш» - эки атчандын таймашы эсептелет, алар узундугу 3-3,5 м болгон найза менен куралданып, чоң той-аштарда уюштурулган таймаштарга катышышкан.

Европалыктар үчүн эң популярдуу спорт оюндарынын бири болуп кыргыз күрөшү эсептелип калды. Кыргыз-орус спорттук байланыштардын мааниси XIX к. экинчи жарымында - XX к башталышында таймаштарга катышуу жана аларды өткөрүү эрежелерин тартипке келтирүүдө эле эмес, Кыргызстанда дене тарбия жана спорттун жогорку жана прогрессивдүү формаларын өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрүнүн зарылчылыгы өсүп жетилди.

Совет бийлигинин биринчи жылдары кыргыз элдик оюндары жана спорттун улуттук түрлөрү унутта калган, себеби граждандык согуштун учурунда жалпы аскерий окутуу маселелери биринчи кезекте спорттун классикалык жана европалык түрлөрүнүн каражаттары менен чечилген.

1925-жылы кыргыз элдик оюндары жана спорттун улуттук түрлөрүн өнүктүрүүнү «Кошчу» батрак-дыйкандар союзу жетектеген. 1925-жылы Кыргыз Автономдук областынын дене тарбия боюнча областтык Кеңеши түзүлгөн. Дене тарбия боюнча Кеңеш менен биргеликте дене тарбия жана спортту өнүктүрүү маселелери боюнча олуттуу ишти областтын комсомол уюму да жүргүзгөн. 1925-жылдын март айында Кыргыз Автономдук областынын комсомол уюмунун бюросунун кеңейтилген пленумунда

белгиленген: «спорттун улуттук түрлөрүн (күрөш, ат үстүндөгү түрлөрүн) культивациялап, аларды советтик дене тарбияга жакындатуу». Кыйынчылыктарга карабастан, бул дене тарбия жана спорт боюнча ишттерди жандандырууга жалпысынан көмөктөшүп, деги эле спорттун улуттук түрлөрүн жеке өнүктүрүүгө да салымын кошкон [5.76.26-б.].

Бул жылдары кыргыз элинин спортунун улуттук түрлөрүн өздөштүрүүгө сынчыл мамиле чоң мааниге ээ болуп, ал дене тарбия көнүгүүлөрүнүн элдик формаларын социалисттик маданияттын бөлүгүнө айландырууга бөгөт койгон.

Согуштан кийинки жылдары спорттун улуттук түрлөрү Кыргызстандын КП БК тарабынан колдоого ээ болду, 1948-жылдын 5-апрелинин атайын токтомунда жазылган: «...республиканын жергиликтүү калкын дене тарбия көнүгүүлөрүнө машыгууга тартуу, бул үчүн спорттун улуттук түрлөрү: күрөш, ат чабыш, оодарыш, бүркүт салуу ж.б. колдонуу керек» [6.109.].

XX к. 80-жж.элдик оюндардын жана спорттун улуттук түрлөрүн өнүктүрүүнүн темптери орточо деңгээлде болуп, негизинен инерция боюнча эле колдоого алынчы. Бул боюнча жакшыраак көңүл бурулган аймактар болуп Нарын областынын Кочкор районун эсептөөгө болот. Бул жерде жылына «күрөш», «кыз куумай», «оодарыш», «тыйын эңмей» жана «жорго салыш» боюнча таймаштар өткөрүлүп, көптөгөн күйөрмандарды чогултчу.

Спорттун улуттук түрлөрү жана элдик оюндар классикалык, олимпиадалык спорттун түрлөрүнүн көлөкөсүндө калып калган. Өкмөт жана СССР Компартиясынын, Спорткомитеттин негизги милдети Олимпиадалык оюндарда жеңишке жетишүүгө жана советтик коомчулуктун спорт, маданият, экономикалык өнүгүшүнүн бакубаттыгын бүйнө коомчулугуна далилдөөгө багытталган. Спорттун улуттук түрлөрү жана элдик оюндардын өнүгүүсүнө материалдык каражаттар аз бөлүнгөнүнө, өкмөт жана партия тарабынан аз көңүл бөлүнгөнүнө карабастан, алыскы райондордо алар жергиликтүү калк арасында культивацияланып, ар түрдүү майрамдык иш-чаралар убагында элдик таймаштар өткөрүлүп турган.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык мезгилинде (1991-2000-жж.) спорттун улуттук түрлөрүн жана элдик оюндарды кайра жаратуу үчүн жагымдуу шарттар түзүлдү. Кыргыз спортунун улуттук түрлөрү боюнча спорттук таймаштарды уюштуруу жана системалуу түрдө окуу-машыгуучу сабактарды өткөрүү Кыргызстанда дене тарбия жана спорттун массалык түрдө өсүшүнө көмөктөшөт. Спорттун улуттук түрлөрү боюнча таймаштар республиканын бардык райондорунда жана областтарында кеңири тарады, жана алар ар түрдүү улуттук майрамдарда демонстрацияланды.

Кыргыз Республикасы көз карандысыздыкка ээ болуу менен 11 спорттун улуттук түрлөрү культивацияланып баштады: «ат чабыш», «жорго салыш»,

«кыз куумай», «улак тартыш», «тыйын эңмей», «оодарыш», «ордо», «күрөш», «тогуз коргоол», «упай», «кулатуу». Бишкек шаарынын борбордук стадионунда, ипподромдо, атайын бөлүнгөн аянтчаларда ар кандай масштабда таймаштар: спорттун улуттук түрлөрү боюнча райондук, областтык, шаардык, Кыргызстандын биринчилигине, Спартакиадалар өтө баштады.

Спорттун улуттук түрлөрү боюнча федерациялар түзүлө баштады, алар республикада СУТ боюнча бириккен федерация катары коомдук уюм болуп эсептелет, ошондой эле ДСО жана ведомстволук, областтык, шаардык жана райондук секциялар ачылды. Алар Госкомспорттун жетекчилиги астында иштеп жатышат.

2003-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши КР «Спорттун улуттук түрлөрү жөнүндө» мыйзамын кабыл алды.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясында улуттук дене тарбия факультети ачылды, азыркы учурда ал педагогикалык жана спорттун улуттук түрлөрү факультети болуп өзгөртүлдү.

2012-жылы түрк мамлекеттеринин башчыларынын саммитинде ага Кыргыз Республикасы, Азербайжан Республикасы, Казакстан Республикасы, Турция Республикасы катышып, Бишкек шаарында Бишкек декларациясына кол коюлду, анда түрк мамлекеттеринин башчылары Кыргыз Республикасында Көчмөндөрдүн бүткүл дүйнөлүк оюндарын өткөрүү боюнча чечим кабал алынып, алар 2014, 2016, 2018-жж. ийгиликтүү өткөрүлдү.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫК

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында биз тараптан дене тарбиянын кыргыз элдик салттарынын мазмуну, түрлөрү, формалары жана методдору айкындалды жана ачылды, салттуу дене тарбиянын жана ар бир адамдын интеллектуалдык, дене физикалык абалынын өз-ара байланышы илимий жактан негизделди. Кыргыз улуттук оюн-зооктор малчылык көчмөн чөйрөнүн негизинде калыптанган. Алар, эң биринчи кезекте, кыргыз коомунун өндүрүштүктурмушунун, ал эми мурунку мезгилде – аскердик турмушунун кызыкчылыктарына жооп берген. Оюн-зооктордун жана убакыт өткөрүүнүн негизги каражаттарынын бирөөсү болуу менен, алар өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун элдик системасынын маанилүү компонентин түзгөн. Кыргызстанда дене тарбия жана спорттун калыптануу жана өнүгүү тарыхын этап этабы менен изилдөөнүн натыйжасында диссертацияда бул сфера илгертеден бери эле адамдардын турмушунун ажырагыс бөлүгү болуп келгендиги далилденди, биздин ата-бабаларыбыздын дене тарбия жана спортко болгон мамилеси аныкталды. Ошондой эле акыркы 25 жыл ичинде дене тарбия жана спорттун өнүгүү тарыхы комплекстүү изилденген эместиги айкындалды.

Биз кыргыз майрамдарынын түзүмү өзүнүн мазмунуна светтик жана диний салттардын элементтерин, ошондой эле атаандашуу ишмердүүлүгүн

камтыгандыгын аныктадык. Элдик майрамдардын бул үч компоненти рухий-адеп-ахлактык негизде интеграцияланган жана бирдиктүү функцияны аткарат, муну менен алар адамдардын сезимдерине жана аң-сезимине таасир этишет. Кыргыз маданиятынын бирден-бир бай мурастарынын бири – көп кылым карыткан өнүгүү тарыхына ээ болгон улуттук дене тарбия. Эзелтеден эле пайда болуп, ата-бабаларыбыздын салттуу оюндары жана таймаштары турмуш ыңгайы, географиялык чөйрө, ата-бабаларыбыздын каада-салттары менен тыгыз байланышта болуп, көп кырдуу функцияларды аткарган. Өзгөчө белгилеп кетчү нерсе, улуттук салттуу оюндар жана таймаштар феодализм доорунда, Энесайдагы күчтүү Кыргыз каганаты, Караханид мамлекети бар мезгилде эле калыптанып, өнүккөн.

1. Негизги принциптерди, идеяларды жана теориялык негиздерди талдоо көрсөткөндөй, кыргызстандын элдик дене тарбия жана спортунун тарыхын диссертациялык изилдөө жөн жерден жүргүзүлгөн жок. Иштин негизин диссертациялык изилдөөнүн биринчи главасында негизделген теориялык жана методологиялык доктриналар түзөт.

2. Бул диссертациялык иштин темасы боюнча көптөгөн адабий публикациялар басылып чыкты, алар дене тарбия жана спорттун тарыхы жана тарыхын жазуу, мезгилдештирүү, булактаануу боюнча ар түрдүү маселелерди чагылдырат. Диссертацияда булактарды таануунун материалдары системалаштырылды жана дене тарбиянын тарыхы боюнча ар түрдүү булактардын мазмуну жөнүндө толугураак интерпретация берилди. Тарыхый булактарды, окумуштуулардын монографияларын, этнографиялык материалдарды (эпосторду, санжыраны, элдик фольклордун башка жанрларын) иликтөө жана изилдөө совет бийлигинин мезгилинде улуттук статусун алган негизги фондду түзгөн, 100дөн ашуун элдик кыймылдуу оюндарын аныктап, квалификациялоого мүмкүндүк берди.

3. Кыргыз элинин дене тарбиясынын тарыхы боюнча көптөгөн булактарынын ичинен кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын эпикалык булактары изилденди жана сүрөттөлдү, аларда кыргыз элдик дене тарбия жана спорттун пайда болуусу жана калыптануусу боюнча эң бай материал топтолгон. Дене тарбия жана спорттун тарыхы боюнча уникалдуу эпикалык материалдар изилдөөнүн объектиси катары колдонулган. Алар илгерки кыргыздардын дене тарбия жана спортунун тарыхын изилдөө жана сүрөттөө үчүн булактарды таануу базасы түрүндө жалпыланды.

4. Энесай кыргыздарында байыркы кыргыз оюндары, таймаштар жана алардын элементтери сакталып калган. Хакас (энесай кыргыздары) улуттук боштондук күрөшүнүн тарыхынын тамыры байыркы заманга кетет. Хакас этносу Орто Энесай өрөөнүнүн жерлеринде пайда болгон, бул өрөөн өзүнүн кичинелигине карабастан б.з.ч. III кылымда узакка созулган татаал этногенетикалык жана этномаданий процесстердин аймагына айланган.

5. Кыргыз элинин дене тарбиясы, байыркы мезгилде пайда болуп жана тарыхый өнүгүүнүн үзгүлтүксүз жүрүшүндө массалык элдик кыймылдуу оюндарын өткөрүүдө турмуштук мааниге ээ болгон жана анын жалпы маданиятынын бөлүгү болуп калган. Кыргыздардын дене тарбиялык көнүгүүлөрдүн, оюндардын жана таймаштардын негизги түрлөрү орто кылымдарда калыптанган.

6. Аскер кызматы эркектердин негизги ишмердүүлүгүнүн бири болуп эсептелген, ошондуктан алдын ала эле байыркы күрөштүн келип чыгышын айта алабыз. Кыргыз каганаты сыяктуу күчтүү мамлекеттин VIII-IX кк. түзүлүшү өнүккөн дене тарбия системасысыз мүмкүн эмес болгон. Орто кылымдагы көчмөндөрдө балбандарды тандоонун негизги үчилтиги түзүлүп калган: ат үстүндөгү таймаштар, жаа атуу жана күрөш. Тарых боюнча салттуу таймаштардын түрлөрүнүн булактарынын бири катары хакас фольклорун атоо зарыл, ал негизги бөлүмүндө скиф мезгилине жана эрте орто кылымдарга чыгат. Бай элдик оозеки чыгармачылыгында – баатырдык эпостордо, тарыхый болумуштарда, жомоктордо баатырлардын эрдиктери даңазаланган, мында көптөгөн салгылашуулардын күрөштүн ыкмаларын колдонуу менен мисалдары келтирилет.

7. Кыргыздардын дене тарбиясын биринчи миң жылдыктан баштап биздин заманга, анан XVI кылымдын аягына чейин пайда болуу жана өнүктүрүүнүн тарыхын талдоо тастыктагандай, узак тарыхый мезгилдин ичинде жаны таймашуу оюндары пайда болуп, андан ары өнүктүрүлгөн, алар жапайы жаныбарларды колго көндүрүүнүн, үй жаныбарына айлантуунун усул-ыкмаларын чагылдырат. Ошондой эле археологиялык материалдар аркылуу белгилүү болгон бука менен болгон культтук оюндарды алгачкы жамааттык коомдун өнүгүүсүнүн анын жашоосунда маанилүү ролду мал чарбачылык ойноп баштаган этабы менен генетикалык байланыштырышат. Жылкыны минүүгө үйрөтүү ат үстүндөгү спорт түрлөрүнүн жана ат оюндарынын, аскер даярдыгынын максатына дал келүүчү таймаштардын пайда болушуна алып келет. Аскер даярдыгынын элементтери бир гана спорттук ат түрлөрүндө камтылбайт. Курал-жарак менен машыгуу татаал процесс болуу менен, шамдагайлык, чыдамкайлык сыяктуу сапаттар менен эле байланышпастан, ошондой эле эң биринчи кезекте, узак мезгил ичинде көнүгүүлөр аркылуу калыптанган чоң дене тарбиялык күчтү талап кылат.

8. Советтик мезгилде кыргыздардын дене тарбия жана спорт тармагындагы тарыхый бай мурасы катаал классикалык регламентацияга ээ болгон, бул улуттук дене тарбиянын өзүнчө элементтеринин дене тарбиянын советтик системасына практикалык ыңгайлашуусуна алып келген. Мындан сырткары, советтик мамлекеттин акыркы мезгилдеринде кыргыз улуттук спорттун түрлөрү жана кыймылдуу оюндар спорттун классикалык жана олимпиадалык түрлөрүнүн көлөкөсүндө калып калган.

9. Кыргызстандын көз карандылык мезгилинде адамдардын аң сезими активдешип, эркиндиги сезилип жана демократиялык институттар өнүгө баштады, кыргыз элдик оюндардын чыныгы кайра жаралуусу башталды.

Аларга дене тарбиялык-спорттук уюмдар, коомчулук жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү көбүрөөк көңүл бөлө башташты. Бардык жерлерде республиканын райондорунда жана областтарында спорттук таймашуулар жана спорттун улуттук түрлөрү боюнча көрсөтмөлүү оюндар өткөрүлө баштады. Өзгөчө тарыхый даталарды майрамдоо күндөрү – «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, элдик баатыр Курманбектин 500 жылдыгы ж.б.. мааракелерге арналып спорттун улуттук түрлөрү боюнча масштабдуу чоң таймашуулар жана Спартакиадалар уюштурулду.

Бирок азыркы шарттарда азырынча спорттун улуттук түрлөрүн жана элдик кыймылдуу оюндарын өнүктүрүүгө тоскоолдук кылган көптөгөн чечиле элек көйгөйлөр бар. Кыргыз Республикасынын “Спорттун улуттук түрлөрү жөнүндө” мыйзамын кабыл алынышына байланыштуу жана КР Өкмөтү тарабынан бул мыйзамды аткаруу боюнча бир катар иш-чаралар, спорттун улуттук түрлөрүн өнүктүрүү боюнча спорттук уюмдар жана окуу жайлары тарабынан иштер жүргүзүлүп жатат.

10. Диссертациялык иште жүргүзүлгөн изилдөөдө улуттук кыймылдуу оюндарды жана дене тарбиялык көнүгүүлөрдү талдоо кыргыздардын көпчүлүк оюндарынын жана таймаштарынын байыркылыгын жана өзгөчөлүгүн чагылдырат.

Практикалык сунуштар:

1. Болочок изилдөөчүлөргө кыргыздардын дене тарбия көнүгүүлөрүнүн, оюндарынын, спорттун улуттук түрлөрүнүн пайда болуу жана өнүгүүсүнүн тарыхый шарттуулугун аныктоо жана инсандын калыптанышына көмөктөшкөн этнопедагогикалык маңызын ачып көрсөтүү зарыл.

2. Кыргыздардын маданий мурасы катары салттуу улуттук «күрөш», жаа атуу, көк бөрү, ат чабыш, тогуз коргоол, ордо оюндарын сактоо жана өнүктүрүү максатында балдарды жана өспүрүмдөрдү жашоонун дени сак ыңгайына активдүү тартуу керек. Бул үчүн зарыл болгон нерселер: а) жалпы билим берүүчү мектептердин дене тарбия боюнча окуу программасына улуттук-регионалдык компоненти катары кыймылдуу активдүүлүгүнүн түрлөрүн киргизүү; б) дене тарбиянын бул түрлөрүн колдонуп сабак өтүү үчүн зарыл шарттар түзүлдү; в) балдар спортун өнүктүрүү үчүн спорттун ар түрдүү түрлөрү, элдик оюндар боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин алдында жаш адистердин жардамы менен сабактан тышкаркы спорттук секцияларды түзүү зарыл.

3. Мектепке чейинки мекемелерде жана жалпы билим берүүчү баштапкы мектептерде дене тарбия жана спорт жөнүндө культурологиялык билимдердин фундаменти коюлат. Бул ишмердүүлүк спорттун улуттук түрлөрүн кайра жаратуу жана сүйүү, спортту урматтоо сезимдерин ойготууга жардам берет.

4. Ар тарптуу, бышкан, ишке жарамдуу инсанды калыптандыруу максатында илимий-практикалык сунуштардын, программалардын, окуу китептердин комплексин түзүү. Спорттун улуттук түрлөрүнүн массалуулугун өнүктүрүү жана жогорулатуу үчүн атайын спорттук комплекстерин түзүү, кыргыздардын дене тарбия жана спорттун тарыхын жаштарга окутуу жана активдүү пропагандалоо зарыл.

5. Этноспорт кыймылын жана спорту өнүктүрүү боюнча белгилүү спортсмен жана тренерлерди тартуу менен республикалык, эл аралык фонддорду жана консорциумдарды түзүү сунушталат. Кыймылдуу оюндарда, таймаштарда, салт-санааларда элдик салттарды кайра жаратуу элдик спортту жана этнопедагогиканы жок болуу процессин токтотот, дени сак өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодо жардам берет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН МАЗМУНУ ИЗДЕНҮҮЧҮНҮН ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРИНДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН:

1. Тагаев, М.И. Кыргыз элинин ат оюндарынын жана мелдештеринин өзгөчөлүктөрү. [Текст]/М.И. Тагаев, С.С. Азизбаев. // Материалы Международного конгресса “Спорт за интеллектуальное и нравственное развитие общества” (г.Чолпон-Ата, 7-9 сентября 2012 г.). - Б.: Нурас, 2012. - С.191-194.

2. Тагаев, М.И. Аскерге чейинки даярдоо жана дене-тарбия факультетиндеги аскердик-патриоттук иш-чаралары жөнүндө [Текст]/М.И.Тагаев, С.С. Азизбаев., П.Г. Абдиева. // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына «Вестник». Спец.выпуск. - Бишкек: 2013. - С.168-170.

3. Тагаев, М.И. Основные источники физической культуры кыргызов эпохи феодализма [Текст]/М.И.Тагаев, С.С. Азизбаев. // Вестник Ж. Баласагына «Вестник». Спец.выпуск. - Бишкек: 2015. - С.55-60.

4. Тагаев, М.И. Кыргызские традиционные игры и состязания в эпоху Ормонхана. Научно-практический журнал Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта [Текст]/ М.И.Тагаев.// «Вестник».- Бишкек: 2015. -№1-С.167-170.

5. Тагаев, М. И. Философские, теоретические и педагогические основы физической культуры кыргызов. [Текст]/ М.И. Тагаев, С.С. Азизбаев. // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015г.

6. Тагаев, М.И. 2-мировые игры кочевников: пути развития национального спорта кыргызов. [Текст]/ М.И.Тагаев, М.К. Саралаев.// Вестник Нарынского государственного университета им. С.Нааматова. Нарын: 2016. - С.47-49.

7. Тагаев, М.И. Отражение богатырских состязаний в кыргызских дастанах . [Текст]/М.И.Тагаев.// «Вестник» КГАФКиС. Бишкек: 2016. - №1. - С.76-80.

8. Тагаев, М.И. Отражение физкультурно-спортивной терминологии тюркоязычных народов в «Дивани лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари [Текст]/ М.И.Тагаев, М.К.Саралаев, Калдыбек к. А.// «Махмуд Кашгари-

Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы» аттуу 2-Эл аралык илимий–практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы.-Бишкек: 2016. - 55-57 б.

9. Тагаев, М.И. Отражение традиционных игр и состязаний кыргызов в археологических источниках [Текст]/ М.И.Тагаев.// Международный научный журнал “Наука и мир”, №3 (43).-2016. - С. 32-35.

10. Тагаев, М.С. Русские дореволюционные ученые о традиционных играх и состязаниях кыргызов [Текст]/М.И.Тагаев, М.К.Саралаев.// «Вестник» КГАФКиС. -Бишкек: 2016.-№3. - С. 89-92.

11. Тагаев, М. И. «Аналитический обзор литературы о кыргызской национальной борьбе «куреш» [Текст]/ М.И.Тагаев.// В журнале “III-Международный традиционный симпозиум турецкой борьбы и танцы». г. Кахраманмараш, Турция, 6-8 май, 2016. - С. 31-32.

12. Тагаев, М. И. Традиционные виды народных игр и богатырских состязаний кочевых народов, преимущественно кыргызов [Текст]/М.И.Тагаев.// Вестник КГУ им И. Арабаева. 2016. -С. 52-55.

13. Тагаев, М.И. Древняя кыргызская охота “Салбуруун” [Текст]/ М.И.Тагаев.//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук”. №4, апрель, 2017. -С.122-125.

14. Тагаев, М.И. Отражение традиционных игр и состязаний кочевых кыргызов в литературе на государственном языке [Текст]/ М.И.Тагаев, С.С.Азизбаев, Ж.К.Кызалаков.// Вестник КГАФКиС. Бишкек: 2017. -№1. - С. 76-80.

15. Тагаев, М.И. Дене тарбия жана спорт боюнча адистерди даярдоодо «Манас» үчилтигинин маалыматтарын пайдалануу [Текст]/ М.И.Тагаев. //Вестник КГАФКиС № 2. Бишкек: 2017. -С. 82-85.

16. Тагаев, М.И. Игры и состязания в археологических памятниках Кыргызстана [Текст]/ М.И.Тагаев, С.С.Азизбаев, Н.Турапбаев.// «Вестник КГАФКиС» № 3, 2017. - С. 45-48.

17. Тагаев, М. И. Важнейшие источники истории традиционных игр и состязаний кочевых кыргызов [Текст]/ М.И.Тагаев, М.К. Саралаев, С.С. Азизбаев.// Вестник КГАФКиС. № 4, 2017. - С. 77-82.

18. Тагаев, М. И., Азизбаев С. С., Туркмен М. Влияние современных видов спорта на традиционный турецкий спорт [Текст]/ М.И.Тагаев.//Вестник КГАФКиС. №3, 2018. – С. 55-59.

19. Тагаев, М. И. Физическая культура и спорт в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) [Текст]/ М.И.Тагаев, С.С.Азизбаев. // Актуальные научные исследования в современном мире. Выпуск 3(35), часть 8, 2018. – С. 6-12.

20. Тагаев, М. И. Физическая культура и спорт в Кыргызстане в годы послевоенного восстановления (1945-1955гг.) [Текст]/ М.И.Тагаев, С.С.Азизбаев. // Актуальные научные исследования в современном мире. Выпуск 3(35), часть 8, 2018. – С. 13-18.

РЕЗЮМЕ

диссертации Тагаева Мыктыбека Исманалиевича на тему: «Развитие физической культуры и спорта кыргызов (исторический аспект)»: по специальности: 07.00.02. – Отечественная история.

Ключевые слова: кыргызы, спорт, физическая культура, древность, средневековье, күрөш, көк бөрү, улак, традиции, состязания, этнос, этническая история.

Объектом исследования является история культурного развития кыргызского народа. Предметом изучения является многовековой процесс возникновения и развития физической культуры и спортивных игр кыргызов, а также определение роли и места традиционных игр и состязаний в общественной жизни кыргызов.

Предмет исследования: традиционные игры и состязания кыргызов, виды традиционных игр и их эволюционное развитие, этногенетические и этнокультурные связи кыргызов с тюрко-монгольскими народами.

Цель и задача исследования. является исследование основных этапов истории развития физической культуры и спорта у кыргызов.

Теоретико-методологическую основу исследования составили принципы историзма, научной объективности, принципы сравнительного исторического анализа, а также творческое развитие и использование плюрализма мнений и течений общественно-философской мысли.

Научная новизна исследования. В работе основываясь на современных концептуально-методологических подходах, предпринята попытка комплексного изучения широкого спектра проблем физической культуры и спорта Кыргызстана.

Дан ряд методических указаний, вытекающих из исследования источников по истории физической культуры и спорта кыргызов и имеющих важное значение образовательного и воспитательного характера.

Собран, систематизирован и вовлечен в научный оборот значительный объем архивного, нарративного, фактического материала, имеющего существенное значение для научно-исследовательских аспектов исследуемой темы.

Теоретическая и практическая значимость тесно связана с изучением истории спорта и физкультуры Кыргызстана, а также сопредельных территорий, начиная с древних времен до наших дней.

Основные положения диссорта можно использовать при написании учебников для средних и высших учебных заведений по специальностям «история отечества», “этнография”, «педагогика», “историческое краеведение”, методических пособий по истории и развитию физической культуры и спорта в Кыргызстане, обобщающих трудов и монографий по данной проблеме.

Тагаев Мыктыбек Исманалиевичтин «Кыргыздардын дене тарбиясынын жана спортунун онугуусу (тарыхый аспект) деп аталуучу диссертациясынын (кесиптиги: 07.00.02. - Ата-Мекен тарыхы) боюнча

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыздар, спорт, дене тарбия, байыркы заман, орто кылымдын мезгили, күрөш, көк бөрү, салттар, мелдештер, этнос, этникалык тарых.

Изилдөөнүн объектиси: тарых, кыргыздардын дене тарбиясынын жана спортунун калыптанышы жана өнүгүүсү. Кыргыз коомчулугундагы салттуу оюндарынын жана мелдештеринин ролу.

Изилдөөнүн предмети: кыргыздардын салттуу оюндары жана мелдештери, салттуу оюндарынын түрлөрү жана алардын эволюциялык өнүгүүсү, кыргыздардын түрк-монголдук элдери менен болгон эволюциялык өнүгүүсү, этногенетикалык жана этномаданияттык байланыштарын түзүүсү.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери: Изилдөөнүн негизги максаты жазуу түрүндөгү даректер аркылуу, ооз эки чыгармаларына таянып, окумуштуулардын жана тюркологдордун эмгектерин изилдеп чыгып, археологиялык эстеликтерин пайдаланып кыргыздардын дене тарбиясынын жана мелдештеринин өнүгүү тарыхын, этаптарын, өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

Дене тарбиянын жана спорттун тарыхынын илгерки замандардан бүгүнкү күнгө чейинки өнүгүүсүнө тиешелүү жаңы фактыларын изилдөөдө табылып пайдаланды, ар кандай кошумча булактардын, даректердин жардамы менен толукталып жаңы жагдайлары баяндалды. Кыргыздардын түрк-монгол элдери менен болуп келген байланыштары этногенетикалык жана этномаданияттык маалыматтары менен талданып берилди.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси:

Орто кылымдарындагы кыргыздардын тарыхындагы жана чектеш элдери менен болгон катнаштардын таасирин талдап дене тарбия маселелери каралды. Көп кырдуу болгон диссертациянын жыйынтыктары дене тарбиянын тарыхы боюнча атайын курсун, программасын даярдаганда, этнографиялык жана этнопедагогикалык окуу колдонмолорун даярдаган учурларда толук пайдаланса болот деген пикирдебиз.

SUMMARY

Theses of Tagayev Myktybek Ismanalievich on the topic: “Development of physical culture and sports of the Kyrgyz people (historical aspekt): by specialty: 07.00.02. - National history.

Key words: Kyrgyz, sport, physical culture, antiquity, Middle Ages, Kursh, Kurk Byrk, Ulak, traditions, competitions, ethnos, ethnic history.

Object of research: history, formation and development of physical culture and sports of the Kyrgyz. The role and place of traditional games and competitions in Kyrgyz society.

Subject of research: traditional games and competitions of the Kyrgyz people, types of traditional games and their evolutionary development, ethnogenetic and ethnocultural relations of the Kyrgyz people with the Turkic-Mongolian peoples.

The purpose and objective of the study. The main goal of the thesis is research and analysis of materials from written sources, oral folk art of the Kyrgyz people, works of scholars, historians, Turkologists, archaeological monuments, reflection in them of various issues and stages of development of the history of sports and physical culture of the Kyrgyz and Kyrgyzstan.

Theoretical and methodological basis of the study. In the course of the study, the principles of scientific objectivity, the principle of historicism, general scientific methods of scientific knowledge, the historical-genetic method, analysis, induction, historical-comparative, historical-typological methods were used.

Scientific novelty of the study. The history of the formation and development of physical culture and sports from ancient times to the present day has been significantly supplemented by new facts, regularities of its development, thanks to information accumulated in the study of various sources. Traditional games and competitions are important historical sources on ethnology, history and historical local lore, ethnogenetic and ethnocultural relations of the Kyrgyz people with the Turkic-Mongolian peoples are analyzed.

The theoretical and practical significance of the research is closely connected with the study of the history of Kyrgyz and Kyrgyzstan, adjacent territories from the Middle Ages to the present day. The materials of the dissertation research can be used in the preparation and writing of educational and methodical programs for the special course and elective course in ethnography, history of sports and physical culture movement in the Kyrgyz Republic. In the conclusion of the thesis are formulated the main findings of the study.

Подписано в печать 15.12.2018 г. Формат 60х84 ^{1/16}.
Бумага офсетная.
Объем 1,5 п.л,

Отпечатано в «Окуу китеби» КАО
г. Бишкек, бул. Эркиндик, 25
Тел.: 0 (312) 62 23 70